

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

На правах рукопису

Ткаченко Володимир Володимирович

РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА
НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У 20 - 30-х рр. ХХ ст.

07.00.01 — Історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ — 1995



Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Чернігівському державному педагогічному інституті ім. Т.Г.Шевченка.

Науковий керівник — кандидат історичних наук, доцент
Коваленко Олександр Борисович

Офіційні опоненти — доктор історичних наук, професор
Горбик В'ячеслав Олександрович
кандидат історичних наук, доцент
Савченко Григорій Петрович

Провідна організація — Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України

Захист відбудеться 22 грудня 1995 року о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 50.17.01 для захисту дисертацій в Інституті історії України НАН України за адресою: 252001, Київ, вул. М.Грушевського, 4.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту історії України НАН України (вул. М.Грушевського, 4).

Автореферат розісланий 14 листопада 1995 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
доктор історичних наук

Шип Н.А.

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

I. Загальна характеристика та основний зміст дисертаційної роботи.

Вступ. За умов розбудови незалежної держави і національно-культурного відродження українського народу помітно зростає інтерес до вітчизняної історії. Один з пріоритетних напрямків історичних досліджень на сучасному етапі полягає у вивченні минувшини окремих регіонів, міст і сіл України. Дослідження та популяризація історії "малої Батьківщини" слугують могутнім засобом виховання патріотичних почуттів, джерелом національної гідності й самоствердження. Водночас нові історичні факти, встановлені у локальних дослідженнях, дають необхідний вихідний матеріал для історичного синтезу.

Багаті традиції має історичне краєзнавство на Чернігівщині, однак організаційне оформлення історико-краєзнавчого руху відбулося тільки на зламі XIX – XX ст. Його провідними осередками стали Чернігівська губернська архівна комісія (1896 - 1919 рр.) і Ніжинське історико-філологічне товариство (1894 - 1919 рр.). У цей час у регіоні було відкрито низку музеїв, активізувалася робота по вивченню та охороні історико-культурної спадщини. Розвиткові історичних досліджень сприяло проведення у Чернігові XIV Археологічного з'їзду (1908 р.). Розгортали свою діяльність Церковно-археологічна комісія при єпархіальному древлесховищі та Чернігівський підвідділ Київського відділу Російського військово-історичного товариства. У січні 1917 р. було створено Чернігівський відділ Товариства захисту і збереження пам'яток мистецтва і старовини, а наприкінці травня того ж таки року — громадський Комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва. Таким чином, зусиллями кількох поколінь місцевих дослідників було закладено

надійні підвалини для подальших широкомасштабних історико-краєзнавчих досліджень.

Саме це, зрештою, дозволило піднести краєзнавчий рух у 20-х рр. ХХ ст. на якісно новий рівень. Загалом натоді в Україні діяло близько 10 тисяч різноманітних краєзнавчих осередків, які слушно називали "органами самопізнання країни" або навіть "академіями наук на місцях". Провідну роль у їхній діяльності відігравали досвідчені фахівці старого вишколу, які охоче передавали свої знання науковій молоді. Впродовж першого післяреволюційного десятиріччя на хвилі національно-культурного відродження краєзнавці, як правило, знаходили спільну мову з місцевими органами влади. І хоча коштів на потреби освіти, науки та культури хронічно бракувало, держава усе ж таки надавала матеріальну підтримку музейним та архівним установам, навчальним закладам і науковим товариствам, які наполегливо вивчали історію рідного краю, дбали про пам'ятки старовини і мистецтва.

Ситуація принципово змінилася на гірше на початку 30-х рр. Масові репресії, до яких вдався у боротьбі з будь-якими проявами опозиції тоталітарний режим, своїм вістрям були спрямовані проти національної інтелігенції. Це знекровило краєзнавчі осередки і значною мірою спричинило занепад краєзнавчого руху загалом. З іншого боку, надання марксистській методології історичного дослідження нормативного статусу призвело до відчутного викривлення історичної ретроспективи. Відтак, краєзнавчі студії були витіснені на узбіччя історіографічного процесу, а доробок місцевих дослідників на довгі десятиріччя був вилучений з наукового обігу.

У вітчизняній історіографії досі відсутня спеціальна праця, присвячена складним і суперечливим шляхам розвитку історичного краєзнавства в Україні у 20 – 30-х рр. ХХ ст. Загальні міркування і окремі спостереження з цього приводу, наведені у колективній монографії “Історичне краєзнавство в Українській РСР” (К., 1989), а також біографії провідних краєзнавців, вміщені у збірнику “Репресоване краєзнавство” (К., 1991), аж ніяк не вичерпують проблеми. Бракує (хіба що за винятком Полтавщини) і ґрунтовних студій з історії краєзнавчого руху 20 – 30-х рр. в окремих регіонах України. Увага дослідників насьогодні зосереджена на локальних сюжетах, а результати їхнього пошуку викладені здебільшого у вигляді статей, заміток або тез доповідей на наукових конференціях.

Аналіз архівних матеріалів і друківаних джерел дає підстави стверджувати, що на прикладі Чернігівщини можна з’ясувати практично усі аспекти розвитку історичного краєзнавства в Україні у 20 – 30-х рр. ХХ ст. Слід також мати на увазі, що у роботі йдеться про історико-краєзнавчий рух у межах колишньої Чернігівської губернії, яка охоплювала увесь великий історичний регіон України — Північне Лівобережжя або Чернігово-Сіверщину. Саме ці міркування і спонукали нас обрати тему “Розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині у 20 – 30-х рр. ХХ ст.” предметом дисертаційного дослідження.

Хронологічні межі дисертації охоплюють 20 - 30-і рр. ХХ ст., що становлять окремий етап в розвитку історичного краєзнавства в Україні.

Стан наукової розробки проблеми. Пріоритет у розробці цієї проблеми належить відомим історикам М.М. Ткаченку, П.К. Федоренку і В.В. Дубровському, які ще на зламі 20 – 30-х рр.

узагальнили відомості про розвиток історичного краєзнавства, архівної та музейної справи на Чернігівщині. ¹

Інформацію про історію створення, колекції та збирацьку роботу Чернігівського, Конотопського, Сосницького і Новгород-Сіверського музеїв оприлюднили на сторінках збірника "Український музей" М.Г. Вайнштейн, Ю.С. Виноградський та С.А. Гапеев. ² Перу останнього належить також нарис про діяльність Новгород-Сіверського державного історико-культурного заповідника, створеного у 1929 р. ³ А.В. Верзилов та Я.В. Юрмас присвятили свої повідомлення громадським краєзнавчим об'єднанням, які відіграли

¹ Ткаченко М. З нової історіографії Чернігівщини // Чернігів і Північне Лівобережжя. — К., 1928. — С. 488 - 500; Федоренко П. Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігівського наукового товариства. — Чернігів, 1931. — Т. I. — Праці історично-краєзнавчої секції. — С. 5 - 38; Його ж. Чернігівський краєвий історичний архів та його фонди // Архівна справа. — 1928. — Кн. 7. — С. 22 - 36; Дубровський В. Проблеми історичного вивчення Чернігівщини // Коммунистический путь. — 1924. — № 6 - 7. — С. 100 - 102; Його ж. Музеї на Україні. — Харків, 1929. — С. 37 - 38, 46 - 47; Його ж. Історично-культурні заповідники та пам'ятки України. — Харків, 1930. — С. 13, 25 та ін.

² Вайнштейн М. Чернігівський державний музей // Український музей. — К., 1927. — Збірник I. — С. 250 - 251; Його ж. Конотопський округовий музей // Там само. — С. 253 - 255; Виноградський Ю. Сосницький історично-археологічний та етнографічний музей // Там само. — С. 252 - 253; Гапеев С. Новгород-Сіверський музей, організований 1920 р. // Там само. — С. 255 - 256.

³ Гапеев С. Новгород-Сіверський заповідник: Провідник. — К., 1931. — С. 3 - 29.

важливу роль у розгортанні історико-краєзнавчого руху, на Чернігівщині. ¹

Розгром історико-краєзнавчих осередків у другій половині 30-х рр. призвів до припинення досліджень з цієї проблеми на довгі десятиріччя. До вивчення досвіду історико-краєзнавчої роботи в Україні й наукової спадщини краєзнавців фахівці звернулися знову лише на початку 70-х рр. Окремі питання, пов'язані з діяльністю музейних та архівних установ Чернігівщини у 20 - 30-х рр., дістали висвітлення у працях А.В.Василенка, Ю.А.Омельченка, Г.А.Скрипник, О.Г.Мітюкова. ² Краєзнавчий доробок співробітників Науково-дослідної кафедри при Ніжинському інституті народної освіти стисло проаналізувала Н.В. Комаренко. ³ Заходи краєзнавців

¹ Верзилов А. Наукове життя в Чернігові 1914 - 1924 рр. // Україна. — 1925. — Кн. 3. — С. 180-183; Його ж. Наукове життя в Чернігові 1914 - 1925 р. // Україна. — 1925. — Кн. 4. — С. 182; Юриас Я. В Чернігівському науковому товаристві // Красное знамя (Чернигов). — 1922. — 28 мая.

² Василенко А.С. Літопис слави народної. — К., 1974. — С. 16 - 17, 21, 36; Омельченко Ю.А. Охорона пам'яток і музейне будівництво на Україні в перші роки радянської влади // Український історичний журнал. — 1972. — № 1. — С. 105, 107; Його ж. Музейне будівництво на Україні в 1921 - 1945 рр. // Український історичний журнал. — 1975. — № 3. — С. 124; Його ж. Історія музейного будівництва на Україні. 1917 - 1932 рр. — К., 1972. — С. 38, 44; Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. — К., 1989. — С. 129 - 131, 140 - 141, 144, 160 - 161; Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні. 1917 - 1973. — К., 1975. — С. 35, 42 - 43, 52 - 53 та ін.

³ Комаренко Н.В. Установи історичної науки в Українській РСР. — К., 1973. — С. 21, 132 - 134, 146, 159; Її ж. Утворення та діяльність історичних кафедр на Україні в 20-х роках // Історіографічні дослідження в Українській РСР. — К., 1971. — Вип. 4. — С. 31 - 34.

Чернігівщини щодо охорони історико-культурної спадщини характеризувано у студіях С.З. Заремби, С.І. Кота і О.О. Нестулі. ¹ Вагомий внесок у розробку проблеми належить О.Б. Коваленку, який висвітлює діяльність історико-краєзнавчих установ та організацій регіону — Чернігівської губернської архівної комісії, Ніжинського історико-філологічного товариства, Конотопського, Ніжинського, Остерського, Сосницького та Чернігівського наукових товариств, а також провідних краєзнавців. ² Не можна обійти увагою

¹ Заремба С.З. Пам'яткознавство України: історія і сучасність // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 1992. — Вип. 1. — С. 5, 9 - 11, 14; Кот С. До матеріалів Зводу пам'яток історії та культури // Пам'ятки України. — 1984. — № 4. — С. 49 - 50; Його ж. З історії охорони пам'яток на Чернігівщині (1917 - 1927 рр.) // Український історичний журнал. — 1986. — № 9. — С. 123- 131; Його ж. Охрана памятников истории и культуры на Черниговщине в годы Советской власти // Материалы к своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР; Черниговская область. — К., 1986. — Вып. 4. — С. 261 - 275; Нестуля О.О. Проблеми збереження історико-культурної спадщини малих і середніх міст в діяльності пам'яткоохоронних органів довоєнного періоду // Дослідження історії малих та середніх міст України в контексті дальшого розвитку історичного краєзнавства. — Чернігів, 1990. — С. 90- 100; Його ж. Хрипкий віддзвін "великого перелому" // Краєзнавство. — 1993. — № 1. — С. 13 - 18; Його ж. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії). — Київ - Полтава, 1994. — С. 30 - 35, 56 - 57, 70 - 71, 89 - 90 та ін.

² Коваленко О.Б. Чернігівська архівна комісія (До 80-річчя з дня заснування) // Український історичний журнал. — 1976. — № 2. — С. 121 - 125; Його ж. Становлення радянського історичного краєзнавства на Чернігівщині // Український історичний журнал. — 1983. — № 4. — С. 104 - 112 (у співавтор.); Його ж. Сосницьке науково-дослідне товариство // Минуле Сосниць та її околиць. — Чернігів, 1990. — С. 87 - 88 (у співавтор.). Див. також: Чернігівщина:

і кандидатську дисертацію В.М. Малиневської, яка хоча й охоплює хронологічно більш ранній період, але являє собою першу спробу комплексного вивчення історико-краєзнавчого руху на Чернігівщині наприкінці XIX – на початку XX ст. ¹

Таким чином, обрана нами проблема відбита в історіографії фрагментарно. Наші попередники лише намітили її основні контури, у загальних рисах висвітлили діяльність деяких краєзнавчих осередків і окремих фахівців. У той же час, поза увагою дослідників залишилася значна частина архівних документів і матеріалів місцевої преси, багато важливих сюжетів і персонажів. Відтак, поки що відсутнє цілісне уявлення про цей процес, його рушійні сили та динаміку.

Мета дослідження. Представлена до захисту дисертація має на меті певною мірою заповнити цю прогалину в науковій літературі. На підставі досліджень вітчизняних істориків, архівних матеріалів і друківаних джерел, автор намагається всебічно розглянути розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині у 20 - 30-х рр. XX ст.

У зв'язку з цим ставились такі завдання:

— з'ясувати основні закономірності і специфічні риси розвитку історичного краєзнавства на Чернігівщині;

Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 339, 412, 511, 587, 764, 897; Репресоване краєзнавство (20 - 30-і роки). — К., 1991. — С. 228 - 233, 263 - 266, 279 - 283, 334 - 343, 344 - 346, 347 - 348, 353 - 354.

¹ Малиневская В.М. Развитие исторического краеведения на Черниговщине в конце XIX – начале XX вв.: Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата исторических наук. — К., 1990.

— висвітлити передумови, причини і обставини виникнення місцевих краєзнавчих центрів, їхню роль у культурному житті регіону;

— проаналізувати склад і матеріальне становище історико-краєзнавчих осередків, визначити напрямки і методи їхньої роботи;

— схарактеризувати доробок краєзнавців тієї доби і визначити їхній внесок у вивчення історії Чернігівщини та України в цілому.

Основні положення дисертації, що виносяться на захист:

— історико-краєзнавчі установи та об'єднання Чернігівщини 20 - 30-х рр. спиралися у своїй діяльності на дослідницьку традицію і доробок краєзнавчих центрів дореволюційної доби;

— у 20 - 30-х рр. на Чернігівщині були репрезентовані практично усі відомі на той час типи державних, шкільних і громадських історико-краєзнавчих осередків;

— праці провідних краєзнавців Чернігівщини 20 - 30-х рр. Ю.С. Виноградського, В.В. Дубровського, А.Г. Єршова, М.Н. Петровського, П.І. Смолічева, П.К. Федоренка, Б.М. Шевеліва, В.А. Шугаєвського істотно збагатили не тільки регіональну, але й українську історіографію в цілому;

— підвищенню ефективності краєзнавчих студій на Чернігівщині сприяло співробітництво місцевих наукових осередків з установами ВУАН;

— вивчаючи та популяризуючи історико-культурну спадщину, краєзнавчі центри Чернігівщини відіграли значну роль у національно-культурному відродженні 20-х рр.;

— незважаючи на розгром краєзнавчого руху в другій половині 30-х рр., нагромаджений натоді досвід організації історико-краєзнавчих досліджень витримав випробування часом.

Методологічну основу дисертації становлять загальнонаукові принципи об'єктивності та історизму.

Структура дисертації, що побудована за проблемно-хронологічним принципом, зумовлена характером дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, заключення та списку використаних джерел і літератури.

Джерельну базу дисертації складають насамперед архівні матеріали — офіційна документація, епістолярія, неопубліковані рукописи місцевих істориків, — значна частина яких уперше запроваджується у науковий обіг. З метою їх виявлення були обстежені зібрання 13 архівів, рукописних відділів бібліотек та музеїв Києва, Чернігова, Сум, Ніжина, Прилук, Остра та Сосниці.

Цілий комплекс джерел, що висвітлюють краєзнавчу діяльність музеїв, архівів, навчальних закладів та наукових товариств Чернігівщини, виявлено у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (Ф. 14, 166). Різноманітні відомості про розвиток історичного краєзнавства у регіоні містять документи, що зберігаються у Державному архіві Чернігівської області (Ф. Р – 15, Р – 539, Р – 593, Р – 594, Р – 596, Р – 597, Р – 608, Р – 651, Р – 675, Р – 5059). Особливий інтерес становлять унікальні фонди Тимчасової комісії для проведення археологічного і архітектурного обстеження історичних пам'яток Чернігова (Ф. Р – 1844) та Сосницького наукового товариства (Ф. Р – 5059), які дозволяють скласти цілісне уявлення про повсякденну роботу краєзнавчих осередків тієї доби. Окремі аспекти діяльності краєзнавчих установ та об'єднань Конотопа, Ніжина, Прилук та Остра висвітлюють документи Державного архіву Сумської області (Ф. Р – 4565, Р – 5802, Р – 6434), Ніжинського (Ф. Р – 13, Р – 387, Р –

427, Р – 1136) та Прилуцького (Ф. Р – 99, Р – 100, Р – 278, Р – 1175) філіалів Державного архіву Чернігівської області, Остерського краєзнавчого музею (Ф. КП 12764/С – 5712). Цікаві відомості про наукове життя Чернігівщини наявні в особистих фондах місцевих дослідників Ю.С.Виноградського (Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського і Сосницький краєзнавчий музей), С.Г. Барана-Бутовича, В.А. Шугаєвського (Державний архів Чернігівської області), П.І.Смолічева (Науковий архів Інституту археології НАН України). Трагічні долі чернігівських краєзнавців, які стали жертвами репресій з боку тоталітарної держави, ілюструють документи з архіву Чернігівського обласного управління Служби безпеки України.

Важливу інформацію про дослідницьку та науково-організаційну діяльність краєзнавчих осередків Чернігівщини містить місцева і центральна преса 20 – 30-х рр., а також “Бюлетень Прилуцького музею”, “Бюлетень Науково-дослідної кафедри історії культури та мови при Ніжинському інституті народної освіти”, “Записки Ніжинського інституту народної освіти”, “Записки Чернігівського наукового товариства”. Об’єктом історіографічного аналізу стали також дослідження чернігівських краєзнавців, що побачили світ як окремими виданнями, так і на сторінках фахової періодики.

Наукова новизна роботи визначається насамперед самою темою “Розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині у 20 - 30-х рр. ХХ ст.”, яка досі не була об’єктом спеціального вивчення. Дисертація містить значний фактичний матеріал, який дозволяє уточнити або переглянути поширені уявлення про характер історико-краєзнавчого руху тієї доби. На прикладі одного з регіонів

України — Чернігівщини у роботі простежуються шляхи розвитку вітчизняного краєзнавства у перше повоєнне двадцятиріччя.

Практичне значення дисертації, на думку автора, полягає у тому, що наведені в ній факти, висновки і спостереження можуть бути використані при подальшій розробці питань історичного краєзнавства, створенні узагальнюючих праць, навчальних посібників з історичного краєзнавства, історії музейної та архівної справи. Матеріали дисертації можуть бути застосовані у процесі викладання історії України у середній та вищій школі. Узагальнений в роботі досвід діяльності краєзнавчих осередків 20 - 30-х рр. заслуговує на критичне використання на сучасному етапі розвитку історичного краєзнавства в Україні.

Наукова апробація дослідження. Дисертацію обговорено на кафедрі історії України Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т.Г.Шевченка та у відділі регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України. Основні положення дисертації доповідалися на обласних та всеукраїнських наукових конференціях з історичного краєзнавства.

У першому розділі “Внесок державних установ Чернігівщини у розвиток історико-краєзнавчих досліджень” розглянуто комплекс питань, що визначають місце комітетів охорони пам’яток мистецтва і старовини, музеїв та архівів у історико-краєзнавчому русі 20 - 30-х рр.

На підставі декрету Раднаркому України від 1 квітня 1919 р. “Про передачу історичних пам’ятників і предметів мистецтва до відання Народного комісаріату освіти УСРР” при Чернігівському губернському і повітових відділах освіти почали створюватися комітети охорони пам’яток мистецтва і старовини (КОПМіСи). Вони мали здійснювати реєстрацію, охорону, вивчення та популяризацію

історико-культурної спадщини. Вже наприкінці квітня 1919 р. почав діяти Чернігівський губКОПМіС, що складався з п'яти секцій: археологічної, архітектурної, музейної, архівно-бібліотечної та етнографічної. Через брак кваліфікованих кадрів більш-менш активну діяльність змогли розгорнути тільки деякі повітові КОПМіСи — Прилуцький, Сосницький, Чернігівський, Ніжинський. Вони виявляли, обстежували, брали на облік пам'ятки старовини, музейні збірки, приватні колекції, архіви і бібліотеки. Внаслідок цієї копіткої роботи у 1919 р. було складено попередній реєстр пам'яток історії й культури на терені Чернігівщини. Співробітники губКОПМіСу здійснювали археологічні розвідки у Чернігові. Прилуцький КОПМіС влітку 1919 р. розповсюдив спеціальну відозву й інструкцію щодо збирання пам'яток фольклору. На засіданнях комітетів заслуховувалися також наукові доповіді й реферати з історії краю.

Важливими краєзнавчими осередками стали музеї. У 1927 р. у регіоні діяли Чернігівський, Ніжинський, Прилуцький, Новгород-Сіверський, Сосницький, Остерський, Конотопський музеї, а також меморіальний музей М.В. Гоголя при Ніжинському інституті народної освіти. Значні наукові результати дали, зокрема, розкопки давньоруського городища й курганного могильника у с. Шестовиці, які проводила експедиція Чернігівського музею у 1925 — 1927 рр. під керівництвом відомого археолога П.І.Смолічева. Фронтальне археологічне обстеження Середнього Подесення здійснили співробітники Сосницького музею, який очолював відомий краєзнавець Ю.С. Виноградський. Поселення трипільської культури в с. Євминці, давньоруське городище у с. Старогородці досліджували співробітники Остерського музею, яким завідував географ і

краєзнавець А.Г.Розанов. Під керівництвом чернігівських етнографів Б.Л. Луговського та Б.К. Пилипенка на терені краю працювали фольклорно-етнографічні експедиції. Увагу науковців привертало вивчення історії міст і сіл Чернігівщини. З ініціативи директора Прилуцького музею В.І. Маслова у 1927 р. розпочалося складання "Географічного словника Прилуччини", який включав нариси про населені пункти, річки, озера, урочища та історичні пам'ятки регіону. У музеях зосереджувалися рукописи й особисті речі Т.Г. Шевченка, Л.І. Глібова, М.М. Коцюбинського, М.К. Заньковецької та інших діячів української культури, чий творчий і життєвий шлях був пов'язаний з Чернігівщиною. При Чернігівському музеї у першій половині 20-х рр. діяло губернське екскурсійне бюро, співробітники якого розробили кілька маршрутів історико-краєзнавчих екскурсій. Розгорталася і видавнича діяльність музеїв. Низку каталогів та путівників опублікували співробітники Чернігівського музею. Значний інтерес становлять два випуски "Бюлетеня Прилуцького музею", що містять не тільки інформаційні матеріали, але й наукові розвідки.

На музеї покладалися також функції по охороні пам'яток старовини. У 1927 р. Чернігівський, Ніжинський та Прилуцький музеї підготували їх ґрунтовні реєстри. Того ж таки року Наркомат освіти УСРР оголосив Спаський, Успенський і Троїцький собори у Чернігові історичними пам'ятками всеукраїнського значення.

Значну роль у розвитку історичного краєзнавства на Чернігівщині відіграли архівні установи. У 1922 р. при губернському відділі народної освіти вже функціонувало архівне управління, яке наступного року перейшло до відання губвиконкому. У 1925 р. у зв'язку з адміністративно-територіальною реформою були створені

Чернігівське, Ніжинське й Прилуцьке окружні архівні управління. Для зберігання, упорядкування й наукової розробки архівних матеріалів у 1923 р. засновано Чернігівський губернський (з 1926 р. — крайовий) історичний архів. Архівосховища існували також при Ніжинському та Прилуцькому окружних архівних управліннях.

Спираючись на документальні матеріали, архівісти вивчали історію краю. Про підсумки своїх досліджень вони доповідали, зокрема, на засіданнях семінару, що діяв на базі Чернігівського крайового історичного архіву наприкінці 20-х рр. Керував роботою цього семінару вчений-архівіст П.К. Федоренко, який створив ряд праць з історії Чернігівщини XVII – XVIII ст. та регіональної історіографії.

У другому розділі “Роль навчальних закладів Чернігівщини у розгортанні історико-краєзнавчих досліджень” проаналізовано діяльність краєзнавчих осередків, що існували протягом 20 - 30-х рр. у вищій та середній школі.

У цей час навчальні заклади значною мірою зосередили свою увагу на дослідженнях в галузі місцевої історії, почали розробляти і випробовувати нові форми і методи краєзнавчої роботи. У середині 20-х рр. зросла питома вага краєзнавства у навчальних планах Чернігівського та Ніжинського інститутів народної освіти. На підставі обіжника Наркомату освіти вони мали виконати “нове важливе завдання, збудувавши свою роботу на базі краєзнавства, як нового методу освітньої і наукової роботи для безпосереднього вивчення свого району”. Так, програма з краєзнавства, розроблена 1924 р. у Чернігівському інституті народної освіти, пропонувала “пронизати елементами краєзнавства програми відповідних наукових дисциплін”, що сприяло б не тільки “пожвавленню методів

викладання, а й залученню студентського загалу до самостійного наукового історико-краєзнавчого пошуку”.

Ще восени 1922 р. під керівництвом В.В.Дубровського при Чернігівському інституті народної освіти виник студентський історико-архівний гурток. Він об'єднував близько 30 студентів та викладачів і працював у тісному зв'язку з місцевим архівом. Гуртківці допомагали упорядковувати документальні матеріали, досліджували соціально-економічну історію Чернігівщини XVIII ст. У 1924 р. в складі гуртка оформилася історико-революційна секція. На його засіданнях виступали місцеві науковці та вчені з інших міст країни, які приїздили до Чернігова. Гуртківці брали участь в археологічних розкопках, а під час канікул збирали по селах фольклорно-етнографічні матеріали. У середині 20-х рр. студентський історико-архівний гурток діяв і у Ніжинському інституті народної освіти. Його члени впорядковували архів вузу, допомагали співробітникам місцевого музею. Активно залучалися до краєзнавчих пошуків також студенти Прилуцького і Остерського педтехнікумів. Представники Чернігівщини брали участь у роботі Всеукраїнського студентського бюро краєзнавства, створеного 1924 р. при Центральному бюро пролетарського студентства.

Помітну роль у розгортанні історико-краєзнавчих досліджень в регіоні відіграла Науково-дослідна кафедра історії культури та мови, створена в лютому 1922 р. при Ніжинському інституті народної освіти. Протягом 1924 – 1925 рр. кафедра видавала власний “Бюлетень” (вип. 1 - 3), а згодом її співробітники публікували свої студії в “Записках Ніжинського інституту народної освіти” (кн. I–XII).

Наукові інтереси співробітників кафедри зосереджувались головним чином довкола питань історії Лівобережної України другої половини XVII – XVIII ст. Г.А. Максимович і М.М. Бережков продовжували вивчати соціально-економічний розвиток і політичний устрій Гетьманщини, українсько-російські відносини тієї доби, питання регіональної історіографії. Молоду генерацію істориків гідно репрезентував А.Г. Ершов, якому належать ґрунтовні праці з історії ремісничих цехів і грошового обігу в Україні, історіографії та джерелознавства. У 1926 р. історичну секцію кафедри очолив М.Н. Петровський, згодом член-кореспондент АН УРСР, директор Інституту історії АН України. У Ніжині він створив капітальну працю, присвячену літопису Самовидця й низку розвідок з історії України і, зокрема, Чернігівщини козацької доби. Наприкінці 20-х рр. у зв'язку із зміною політичної ситуації відбувається поступове "осучаснення" дослідницької проблематики. На кафедру прийшли нові співробітники М.Г. Куїс, П.Т. Климіша, В.К. Щербаков (згодом віце-президент АН Білорусії, безпідставно репресований у 1939 р.), які вивчали класову боротьбу і революційний рух на Чернігівщині. Співробітники кафедри брали безпосередню участь в історико-краєзнавчому русі, очолювали Ніжинське товариство краєзнавства та студентський історико-архівний гурток. З метою поширення наукових знань влаштовувалися прилюдні засідання кафедри й публічні лекції на краєзнавчі теми.

У 20-і рр. досить широка мережа краєзнавчих осередків виникла у загальноосвітніх школах. Вони налагодили, зокрема, контакти з Етнографічною комісією ВУАН, яка надавала великого значення залученню школярів до краєзнавчої роботи. На Прилуччині у 1930 р. була навіть створена спеціальна комісія з учителів та учнів, яка

керувала збиранням краєзнавчих матеріалів та підтримувала постійний зв'язок з Етнографічною комісією ВУАН.

У другій половині 30-х рр. шкільні краєзнавчі об'єднання займалися виключно дослідженням природи та продуктивних сил. Паралельно створювались гуртки юних істориків, які головну увагу приділяли проблемам історії революційного руху, класової боротьби, колективізації сільського господарства, які на той час вважались найбільш актуальними.

У третьому розділі "Роль громадських історико-краєзнавчих об'єднань Чернігівщини у дослідженні історії краю" висвітлено діяльність та доробок наукових товариств регіону, які діяли у 20 - 30-х рр.

Провідну роль у розвитку історико-краєзнавчих досліджень у регіоні відіграло Чернігівське наукове товариство, створене 1920 р. з ініціативи наукової та творчої інтелігенції міста. Спочатку воно мало статус філії Українського наукового товариства у Києві, а з 1925 р. почало діяти у системі Всеукраїнської Академії наук, яка затвердила в жовтні того ж таки року його статут. У 1924 р. було відкрито філіал товариства у Сновську (нині м. Щорс).

Протягом 20-х рр. кількість членів товариства, яке "за мету своєї діяльності поставило популяризацію різних галузей наукових знань, особливо по вивченню природи, історії та етнографії Чернігівщини", досягла 80 осіб. Найактивніше працювали історико-філологічна (з 1929 року історико-краєзнавча), етнографічна та бібліографічна секції товариства. Його члени проводили археологічні розкопки, вивчали соціально-економічний розвиток і культурне життя краю, збирали місцевий фольклор, досліджували пам'ятки декоративно-ужиткового мистецтва й народної

архітектури. Тривало упорядкування покажчиків літератури про Чернігівщину, а також місцевих видань (газет, журналів, альманахів, книг) радянської доби. Чернігівське наукове товариство, крім секційних засідань, влаштовувало загальні збори, на яких з доповідями, повідомленнями й лекціями виступали місцеві дослідники та вчені з Києва і Харкова. Воно створило у Чернігові наукову бібліотеку й заснувало етнографічний музей. 1931 р. побачив світ перший і, на жаль, єдиний том "Записок" товариства, який засвідчив його неабиякий науковий потенціал.

На початку 1921 р. виникло Сосницьке науково-дослідне товариство. Його статут затвердили повітовий виконком і ВУАН. Незабаром відділення товариства було створене у Мені. До складу товариства увійшли насамперед працівники Сосницького краєзнавчого музею, які залучали аматорів до археологічних та фольклорно-етнографічних студій. Краєзнавці створили місцеву наукову бібліотеку, яка налічувала кілька тисяч томів, у тому числі чимало стародруків. На засіданнях товариства виголошувалися доповіді й реферати з історії краю.

У січні 1925 р. відбулися установчі збори Ніжинського наукового товариства, а у березні того ж таки року ВУАН затвердила його статут. Кістяк товариства становили викладачі Ніжинського інституту народної освіти. Члени історичної секції на чолі з М.Н.Петровським досліджували насамперед минуле Чернігівщини XVII – XVIII ст., етнографічної — питання ономастики, статистично-економічної — розвиток економіки краю.

У середині 20-х років почало функціонувати Остерське наукове товариство, що об'єднувало близько 50 чол. Його члени, зокрема,

проводили розкопки в Острі, селах Євминці, Булахові, Вовчку, збирали пам'ятки фольклору.

У 1919 р. було організовано Товариство по дослідженню Прилук та повіту, яке проводило археологічні розкопки, допомагало місцевим органам влади охороняти пам'ятки історії й культури. Влітку 1926 р. у цьому місті виник гурток краєзнавців, що поставили собі за мету вивчати історію і природу Прилуччини.

Краєзнавчі осередки певний час діяли у Борзні, Городні, Лосинівці, Мрині, с. Софіївці (нині — Щорського району). У 1927 р. у Лосинівці навіть відбулася районна краєзнавча конференція, яка підбила підсумки роботи аматорів і накреслила подальші шляхи її вдосконалення.

У заключенні підведено підсумки дослідження. Комплексний аналіз розвитку історичного краєзнавства на Чернігівщині у 20 – 30-х рр. ХХ ст. як складової частини історичної науки, з одного боку, і громадського руху — з іншого, дозволяє зробити певні узагальнення:

— на початку 20-х рр. на Чернігівщині виникла мережа комітетів охорони пам'яток мистецтва і старовини (КОПМіСів), які започаткували вивчення історико-культурної спадщини, музейне та архівне будівництво, стимулювали зародження нових форм організації історико-краєзнавчого руху;

— важливими краєзнавчими осередками стали місцеві музеї, у яких було зосереджено значні наукові сили. Вони плідно вивчали археологічні старожитності регіону, збирали фольклорно-етнографічні матеріали, займалися охороною пам'яток старовини;

— значну роль у розвитку історичного краєзнавства відіграли архівні установи. Їх співробітники виявили, опрацювали і

запровадили у науковий обіг значну кількість джерел з історії Чернігівщини XVII – XX ст;

— досить широкі можливості для розвитку історичного краєзнавства виникли у вищій та середній школі. Краєзнавство було запроваджено у навчальні плани закладів освіти. На базі Чернігівського та Ніжинського інститутів народної освіти сформувалася низка краєзнавчих осередків, а викладачі й студенти поглиблено вивчали багате минуле регіону;

— неабияке значення для розвитку і поширення історичних знань на Чернігівщині мала діяльність наукових товариств, які об'єднали широке коло фахівців та аматорів старовини і створили соціально-культурне середовище, необхідне для успішного розвитку історичних досліджень;

— за таких умов цілком природньо постало питання про утворення координаційного центру краєзнавчого руху в регіоні у вигляді наукової асоціації — Чернігівського інституту краєзнавства, заснованого у 1924 р. Першою акцією цієї асоціації була губерньська краєзнавча конференція, проведена у жовтні 1924 р. На жаль, реалізувати закладені у статуті ЧІК можливості не поталанило, і унікальний досвід організації єдиного в Україні у масштабах губернії координаційного центру краєзнавчого руху не набув поширення;

— краєзнавчі осередки Чернігівщини підтримували тісні зв'язки з Українським комітетом краєзнавства, Комісією краєзнавства, Етнографічною комісією, Комісією Лівобережної України та Всеукраїнським археологічним комітетом ВУАН. Статті й замітки місцевих краєзнавців регулярно з'являлися на сторінках численних видань Всеукраїнської Академії наук. Підсумки цього співробітництва було підведено у виданому за редакцією акад. М.С.

Грушевського збірника наукових праць “Чернігів і Північне Лівобережжя” (К., 1928), що став помітним явищем в українській історіографії;

— у другій половині 30-х рр. розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині, як і в Україні в цілому, був штучно перерваний внаслідок втручання тоталітарної держави у наукове і культурне життя. Громадські краєзнавчі об'єднання були ліквідовані, припинилося видання історико-краєзнавчої літератури, значна частина фахівців зазнала необґрунтованих репресій. Усе це вкрай негативно позначилося на рівні й масштабах історико-краєзнавчих досліджень і зумовило занепад краєзнавчого руху.

II. Основні положення дисертаційного дослідження відображені у таких працях автора:

1. Участь студентства в історико-краєзнавчому русі на Чернігівщині у 20-х рр. // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. — Чернігів, 1991. — С. 43 - 48.

2. Статут Чернігівського інституту краєзнавства (1924 р.). / Підготовка до друку і передмова // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. — Чернігів, 1991. — С. 68 - 72 (у співавтор.).

3. Історичне краєзнавство на Чернігівщині у 20 - 30-х рр. // Рідна школа. — 1991. — № 12. — С. 51 - 56.

4. Три справи і одне життя (П.К. Федоренко) // Репресоване краєзнавство (20 - 30-і роки). — К., 1991. — С. 228 - 233 (у співавтор.).

5. Історик і літературознавець (Б.М. Шевелів) // Репресоване краєзнавство (20 - 30-і роки). — К., 1991. — С. 263 - 266 (у співавтор.).

6. Археолог за покликанням (П.І. Смолічев) // Репресоване краєзнавство (20 - 30-і роки). — К., 1991. — С. 274 - 283 (у співавтор.).

7. Доля історика // Репресоване "відродження". — К., 1993. — С. 198 - 211 (у співавтор.).

8. Чернігівське наукове товариство у контексті національного відродження України 20-х років // Сіверянський літопис. — 1995. — № 2. — С. 54 - 57 (у співавтор.).

9. Співробітництво Чернігівського інституту народної освіти та місцевих архівних установ у історико-краєзнавчих дослідженнях 20-х років // Літературний Чернігів. — 1995. — № 7. — С. 92 - 98.

Ткаченко В.В. Развитие исторического краеведения на Черниговщине в 20 – 30-х гг. XX в. Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 — История Украины. Институт истории Украины НАН Украины, Киев, 1995.

Диссертацией является рукопись. В работе комплексно исследована историко-краеведческая деятельность музейных и архивных учреждений, учебных заведений и научных обществ Черниговщины в 20 - 30-х гг. XX в., их место и роль в развитии краеведческого движения и национально-культурном возрождении Украины. Определены специфические особенности, основные направления и формы деятельности краеведческих центров Черниговщины, их вклад в развитие исторической науки.

Tkachenko V.V. The development of historical study of Chernigov region in the 20-s – 30-s years of the XX century. The dissertation for a degree of Candidate of Historical Sciences – speciality 07.00.01 – History of Ukraine. Institute of History of Ukraine (National Academy of Sciences), Kiev, 1995.

The dissertation is the manuscript. In the paper the intergrated research of historic and regional study activity of museum and archives establishments, scientific societies and educational institutions of Chernigov in the 20-s – 30-s of the XX century was carried out. Their place and role in the development of the regional study movement and national and cultural revival of Ukraine were under research as well. Specific peculiarities, main directions and forms of the Chernigov regional study centres activity, their contribution to the development of historical science were also determined.

Ключові слова: національно-культурне відродження, краєзнавство, регіональна історія, архіви, музеї, наукові товариства.

В.В. Ткаченко

Підписано до друку 2.11.95р. Формат 60x84/16
Друк. аркуш. 1.0 Заказ №35 Тираж 100

Друкарня ЧУС

AB 33.467

AB 33.467